

POLYÁK PETRA

KIISMERHETETLEN HALLGATÓK – ELLENSÉGKERESÉS A FELSŐOKTATÁSI INTÉZMÉNYEKBEN AZ 1950-ES ÉVEK ELEJÉN

Az ötvenes évek elején az egyetemi-főiskolai pártszervezetek legfőbb feladatai közé tartozott a hallgatóság soraiba „befurakodott ellenség” leleplezése, melynek érdekében igyekeztek rendkívül sok információt összegyűjteni a hallgatókról. A politikai megbízhatóság megítélése egyrészt az „osztályszármazáson” alapult, ezért az 1949-ben bevezetett új jelentkezési és törzslapok több tucat olyan kérdést tartalmaztak, amelyek a hallgatók és szüleik második világháború előtti és utáni vagyoni-jövedelmi helyzetéről, munkahelyéről, párttagságáról stb. érdeklődtek. Másrészt igyekeztek az indoktrináció valamennyi színterén, így a marxizmus- és oroszórán, a DISZ rendezvényein stb. folyamatos állásfoglalásra, akár az uralkodó politikai diskurzustól is eltérő véleménynyilvánításra készíteni a hallgatókat. Maguk is erősen kételkedtek azonban abban, hogy vajon mennyire pontos ismereteket is képesek szerezni a diákok politikai nézeteiről. Az indoktrináció korabeli hatékonyságát feltérképező jelentések ugyanis rendre arról számoltak be, hogy az ideológiai ismeretterjesztés egyeseknek nem világnézetet, hanem praktikus tudást nyújt: a hallgatók jó része megtanul „marxista módon” beszélni.

Kulcsszavak: egyetemtörténet, felsőoktatás-politika, felsőoktatás szovjetizációja, pártszervezetek

„UNKNOWABLE STUDENTS”. „SEARCHING FOR THE ENEMY” AT THE HUNGARIAN UNIVERSITIES IN THE BEGINNING OF THE FIFTIES. The Communist Party organization of Hungarian universities, in order to fulfil one of their main tasks, i.e. to „unmask the enemy”, attempted to gather a lot of information about the students. They collected data through admission procedures about their class-origin, which was reckoned as basic indicator of their political reliability, while functionaries tried to force them to verbalize their opinion and to comment daily political events in obligatory courses of Marxism-Leninism and in other formal and informal discussions. Besides the identification of the „enemy”, the forcing of political statements had the purpose to get the chance to correct them. However, the overstraining of political issues, the circulating process of re-learning the same parts of Communist ideology over and over again, along with the overreaction of functionaries to politically „incorrect” opinions led to an unwanted effect. Reports on the effectiveness of contemporary practices of indoctrination stated several times that the ideological dissemination of knowledge does not provide some students with a world view, but rather a practical knowledge: the students, instead of revealing their real thoughts „learned to speak Marxism”.

Keywords: university history, higher education policy, sovietisation of the higher education, Communist Party organization

A Rákosi-korszak társadalom- és oktatáspolitikájának fő célkitűzése volt,¹ hogy a felsőoktatási intézményekből olyan diplomás fiatalok kerüljenek ki, akik nemcsak *képesek*, de *készek* is a kommunizmus felépítésére. Az oktatásirányítás a hallgatók társadalmi-politikai összetételének radikális megváltoztatását nemcsak felmenő rendszerben, a felvételi folyamat átalakításával kívánta megvalósítani, hanem a már bent lévő, felsőbb évesek megrostálásával, azaz az „ellenséges elemek” eltávolításával is fel akarta gyorsítani. Ennek azonban előfeltétele volt, hogy az egyetemi-főiskolai pártszervezetek megkeressék és meg is találják a hallgatók között az „ellenséget.”²

Jelen írásomban korabeli intézményi és pártiratok, valamint hallgatói fegyelmi eljárások alapján az „ellenség” leleplezésének 1950 és 1953 nyara közötti gyakorlatát vizsgálom a felsőoktatási intézményekben, elsősorban abból a szempontból, hogy az egyetemi-főiskolai pártszervezetek milyen módszerekkel igyekeztek beszerezni azokat az információkat, amelyek alapján úgy vélték, képesek beazonosítani a hallgatók között az „ellenséget”, és hogy mit is tudtak kezdeni ezekkel az információkkal.

Az ellenség keresése

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Agitációs és Propaganda Pártkollégiuma először 1950 januárjában tűzte napirendjére egyes egyetemi hallgatók irányított eltávolításának kérdését. A párt célkeresztjében ekkor a „fasiszta” és „reakciós” hallgatók álltak.

„Egyetemeink utolsó évfolyamain még komoly számban vannak fasiszta, reakciós hallgatók, akik akadályozzák a tanulmányi munkát, a becsületes, de ingadozó elemek megnyerését, sőt nyíltan vagy burkoltan lázítanak a Szovjetunió és népi demokráciánk ellen. Ezeknek az elemeknek egyetemeinkről való eltávolítására eddig jóformán semmit sem tettünk.”³

– fogalmazott a pártkollégium elé terjesztett javaslat, mely szerint az eltávolítandók listáját az egyetemi-főiskolai pártszervezetek ellenőrzése mellett a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egységes Szervezetének (MEFESZ) kellett összeállítani. A tervet azonban a pártkollégium végül elutasította, mivel a pártszervezetek és a MEFESZ „gyenge politikai munkája” miatt nem látott garanciát arra, hogy helyesen ki tudják válogatni az eltávolítandókat.

¹ A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-3. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült. A tanulmány címét John Connolly – a későbbiekben részletesen tárgyalt – kutatási eredményei inspirálták.

² Írásomban a pártiratok jellegzetes kifejezéseit, a kor ideológiai-politikai frazeológiáját tükröző fordulatokat és származási kategóriaelnevezéseket, melyek elsősorban a politikai hatalom birtokosainak valóságértelmezését tükrözik, idézőjelben használom.

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) M-KS 276–86/41. Az MDP Agitációs és Propaganda Pártkollégium 1950. január 20-i ülése, 1/b. pont.

Ez az értékelés az alig egy-másfél éve működő egyetemi-főiskolai pártszervezetekre vonatkozó korabeli helyzetelemzéseken alapult. A felsőoktatási intézmények oktatói és dolgozói között 1945–47-ben még viszonylag kevés párttag volt, ráadásul ők is a lakóterületük szerinti körzeti alapszervezetekhez tartoztak, amelyek felsőoktatási kérdésekkel ritkán foglalkoztak. 1947-ig önálló egyetemi-főiskolai alapszervezetek megalakítása nem merült fel, a kommunista párt elsősorban egyes értelmiségi, így például az orvos-, a mérnök- és a pedagógus-szakszervezeteken, illetve a hallgatói tömegszervezeteken keresztül igyekezett nyomást gyakorolni a felsőoktatási intézményekre.⁴ Az első pártszervezetek 1947 végén alakultak meg néhány fővárosi intézményben. A szervezőbizottság 1948 őszén rendelte el minden egyetemen és főiskolán a pártszervezetek megalakítását, és írta elő, hogy ehhez az oktatókon és dolgozókon kívül – az addig a tömegszervezetekben tevékenykedő – kommunista hallgatónak is csatlakozniuk kell. Bár felmerült a központi irányítás lehetősége, a létrejövő pártszervezetek végül a kerületi pártbizottságok alá kerültek.⁵

A pártszervezetek kezdetben azonban komoly káderproblémákkal küszködtek: az oktatói tagok többségének nem volt semmilyen pártszervezési tapasztalata, akik pedig jártasak voltak a pártmunkában, mint a kerületi pártbizottságok által javasolt külsős munkáskáderek, nem ismerték az egyetemi viszonyokat. Az inkompetensnek minősített vezetőségek irányítását viszont a párttagságon belül többséget alkotó, a tömegszervezetekben többéves mozgalmi tapasztalattal rendelkező hallgatók vonakodtak elfogadni.⁶ A MEFESZ és az egyetemi-főiskolai pártszervezetek együttműködése sem volt zökkenőmentes. Az 1948. évi egyetemi reform által megbolygatott szervezeti viszonyok között ugyanis mind a párt-, mind a MEFESZ-szervezetek igyekeztek megtalálni pozícióikat a felsőoktatási intézmények irányításában és működtetésében, annak érdekében, hogy az egyetemi-főiskolai élet legtöbb megnyilvánulását valamilyen módon ellenőrzésük alá vonják. Világos hatáskörök és feladatok híján azonban gyakran egymás – és főként az intézményvezetés – rovására.⁷ A „fasiszta” és „reakciós” hallgatók eltávolítását sürgető javaslat megtárgyalása ráadásul egy időben zajlott a Vallás- és

⁴ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.

⁵ MNL OL M-KS 276–55/31. Az MDP Szervező Bizottságának 1948. október 8-i ülése, 4. pont.

⁶ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.

⁷ MNL OL XXVI-I-1-a. 5. d. 24. t. Pártszervezeteink munkájának fejlődése az egyetemeken. Budapest, 1949. augusztus 1.; MNL OL M-KS 276–86/34. Az Agitációs és Propaganda Pártkollégium 1949. szeptember 29-i ülésének határozatai, 1. pont; MNL OL M-KS 276–55/117. Az MDP Központi Szervezési Osztály jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. április 21. Vö. KALMÁR Árpád és LADÁNYI Andor, „A MEFESZ története 1948 tavaszától 1950 júniusáig”, in *Tanulmányok a magyar egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből 1948–1960*, szerk. ÓLMOSSI Zoltán és URBÁN Károly (Budapest: Oktatókutatató Intézet, 1988), 21–50; LADÁNYI Andor, *A felsőoktatás irányításának történeti alakulása* (Budapest: Ts-4 Programiroda, 1991), 33–34; GERGELY Ferenc, „A magyar ifjúság a 20. században (Esszé)”, *Új Pedagógiai Szemle* 11–12. sz. (2012): 166–169; VAJDA Tamás, „A DISZ működése a felsőoktatási intézményekben”, *Belvedere Meridionale* 1. sz. (2017): 46.

Közoktatási Minisztériumban (VKM) folyó „ellenséges aknamunka” leleplezésével,⁸ így a párt- és MEFESZ-szervezetekről szóló minősítésben az is szerepet játszott, hogy a pártközpont meglehetősen rossz néven vette, hogy ezek nem jelezték előre a VKM-beli „szabotázst”.⁹ Így az Agitációs és Propaganda Pártkollégium 1950 januárjában úgy határozott, hogy ha a felsőoktatási intézményekben „*rajta kapnak*” valakit „*demokrácia ellenes cselekedeten*”, fegyelmi úton távolítsák el.¹⁰

Az „ellenséges” hallgatók listázásának terve másfél év múlva merült fel ismét, amikor már tapasztalhatóak voltak az egyetemi-főiskolai pártszervezetek átalakításának kezdeti eredményei. 1950 tavaszán ugyanis a pártközpont a felsőoktatási intézményekben zajló politikai munka megjavítása és a további pártépítés érdekében a pártszervezetek decentralizációját rendelte el.¹¹ 1950 őszén az addigi 20 egységes pártalapszervezet helyén több mint 120 alapszervezet jött létre, külön az oktatók, a hallgatók és az egyéb dolgozók számára, melyek munkáját – továbbra is a kerületi, városi pártbizottságok felügyelete alatt – az egyetemi pártbizottság fogta át. Bár a megfelelő (legalább valamilyen felsőfokú) végzettséggel rendelkező párttitkárok kinevezése lassan haladt, az átszervezést 1951 júniusában a titkárság az addigi tapasztalatok alapján helyesnek nyilvánította, és a pártszervezetek további feladatai között jelölte meg, hogy „*[é]lesebben kell fellépni a pártonkívüliek és a párttagok között fellépő ellenséges nézetekkel szemben*”.¹² E munkát 1950 júniusától a párt egységes ifjúsági szervezete, a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) támogatta:

„Harcoljon a DISZ fokozottabban az üzemekben, falun és iskolákban a háborúra uszító és szabotáló osztályellenség, a jobboldali szociáldemokraták, a klerikális reakció és a kulákok ellen. Leplezze le és akadályozza meg a klerikális reakció vallási színezetbe burkolt ifjúsági szervezkedését, a jobboldali szociáldemokraták hangulatkeltését a munkafegyelem és a munkaverseny ellen. Lépjen fel keményen az ifjúság között mutatkozó pacifista és kozmopolita befolyások ellen.”

– jelölte ki az ifjúsági szervezet feladatait a Politikai Bizottság 1950. októberi határozata.¹³

⁸ Ennek eredménye lett a minisztérium munkáját elmarasztaló 1950. márciusi KV-határozat. Lásd „A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének határozata a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről, 1950. március 29.”, in *Dokumentumok a magyar oktatáspolitikai történetéből* I. köt. 1945–1953, összeáll. KARDOS József és KORNIDESZ Mihály (Budapest: Tankönyvkiadó, 1990), 377–380.

⁹ MNL OL M-KS 276–55/113. Az MDP KV Szervező Bizottságának 1950. március 20-i ülése, 4. pont.

¹⁰ MNL OL M-KS 276–86/41. Az MDP Agitációs és Propaganda Pártkollégium 1950. január 20-i ülése, 1/b. pont.

¹¹ MNL OL M-KS 276–54/100. Az MDP Központi Szervezési Osztályának határozati javaslata az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. május 15.

¹² MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP Titkársága 1951. június 6-i ülése, 2. pont.

¹³ MNL OL M-KS 276–53/60. Az MDP Politikai Bizottságának (PB) 1950. szeptember 7-i ülése, 1. pont. Vö. BEREZC János és PÓSA Zsolt, „Az egyetemisták az egységes ifjúsági szervezetben, 1950–1960”, in *Tanulmányok a magyar egyetemi ifjúsági mozgalom történetéből 1948–1960*, szerk. ÓLMOZI Zoltán

A határozat végrehajtására az Agitációs és Propaganda Osztály a megyei és a kerületi pártbizottságokon keresztül kért jelentést az egyetemi-főiskolai pártbizottságoktól azokról a hallgatókról, akiket „ellenséges elemnek” ítélték, ezért eltávolításukat szükségesnek látták.¹⁴ 1951 októberéig 18 intézményből mintegy 398 javaslat és jellemzés érkezett be,¹⁵ melyek alapján jól látszik, hogy az egyes pártszervezetek meglehetősen esetlegesen és eltérő módon ítélték meg, hogy kit nem szeretnének többé az intézmények falai között látni. A Közgazdaságtudományi Egyetem pártbizottsága például – a korszellemet kevésbé értve – egyenesen nemleges választ adott a felszólításra, mondván, náluk nincs „ellenséges elem”. A Miskolci Műszaki Egyetem pártszervezete pedig eleve nem készített névsort, csak általánosságban számolt be az „ellenséges” tevékenységekről, és mindössze két olyan hallgatót nevezett meg, akiket az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) már egyébként is eltávolított az intézményből. Velük ellentétben a pécsi egyetemi-főiskolai pártbizottság viszont azért szabadkozott, mert csak nyolc hallgatót javasolt kizárásra, amit azzal mentetgetett, hogy az elmúlt tanévben viszont több „provokatív elemet” is sikerrel leplezett le. Az Agrártudományi Egyetem pártbizottsága kizárólag „osztályidegenek” jellemzését küldte meg, de döntően így értelmezte a feladatot a Műszaki Egyetem pártbizottsága is, mely valamennyi ismert „osztályidegen” diákról jelentést tett, és így a 211 hallgatóról készített összeállításban szereplők 90%-a volt katonatiszt, hadapródiskolás vagy katonatiszti családból származó hallgató volt, köztük több párttag és DISZ-funkcionárius is. Ettől megint teljesen eltérő szempontokat vett figyelembe az Egyetemi Orosz Intézet pártbizottsága, mely kizárólag erkölcsi jellegű kifogásokat fogalmazott meg, és így férfiakkal – úgymond – „helytelen” kapcsolatot tartó hallgatónőket, valamint „jampec”, „cinikus”, „követelőző” és „destruktív” férfihallgatókat javasolt kizárásra. Az „ellenséges” politikai beállítottság jelei voltak továbbá a gyenge marxizmus-leninizmus-jegyek, helytelen vagy gúnyos kijelentések – ezekre a későbbiekben még visszatérünk –, de a nem megfelelő szakmai munka, a gyakori késés vagy az egyszerű puskázás is.

A listákkal az Agitációs és Propaganda Osztály meglehetősen elégedetlen volt. A 26 felsőoktatási intézményből eleve csak 18-tól kapott választ, többségében azonban rossznak ítélte a kiválogatás szempontjait és az eltávolítandók jellemzését is. Mivel a felmérést használhatatlannak ítélte, a pártbizottságokat újabb névsorok készítésére szólította fel, egyben tisztázta a kiválogatás helyes kritériumait is:

és URBÁN Károly (Budapest: Oktatókutató Intézet, 1988), 69–103; GERGELY, *A magyar ifjúság...*, 169–173; VÁJDA, *A DISZ működése...*

¹⁴ Utóbb meglehetősen hibásnak tűnt a listázás időpontjának megválasztása: mire nyáron, illetve ősz elején beérkeztek a javaslatok, az eltávolításra javasolt végzős hallgatók nagy része már megszerezte oklevelét. MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek az Egyetemekről és Főiskolákról való eltávolításáról. Budapest, 1951. október 18.

¹⁵ Ezeket lásd MNL OL 276–89/326.

„[Mindazok] szerepeljenek a javaslatban, akiket a P.B.-ok úgy tartanak nyilván mint osztályellenséget, ill. ilyen származásút, akinek eddigi egyetemi magatartása bizonyítja, hogy szemben áll népi demokráciánkkal és a belső vagy külső ellenséggel kapcsolatot tart fenn. A javaslat ne szűkítse le a kérdést egyes rétegekre, (katonatisztek, kulákok, vagy klerikálisok, tanulmányilag teljesen elégtelenek) hanem inkább több hallgatót hozzon javaslatba mint, hogy ellenséget hagyjon bent.”¹⁶

Az ellenség felismerése

Az Agitációs és Propaganda Osztály imént idézett, 1951. októberi útmutatójából jól látható, hogy a pártközpont döntően két szempont – az „osztályszármazás”, valamint a „népi demokráciával való szembenállást” kifejező magatartás – mentén jelölte ki az „ellenséges” hallgatók körét.

Az osztályszármazás

Közismert, hogy a marxista–leninista ideológia szerint a politikai megbízhatóság megítélése, azaz a „barátok” és az „ellenségek” elkülönítése elsődlegesen az egyén osztályhelyzetén alapult. Ennek legfőbb kritériuma az egyén „jelenlegi” és múltbeli (tehát a proletárforradalom előtti) társadalmi pozíciója volt, melyet elsősorban a munkahely jellege jelzett.¹⁷ A középiskolai diákoknál, egyetemi hallgatóknál azonban a „múltbeli” társadalmi helyzet és a munkahelyen kifejtett tevékenység aligha – és az idő előrehaladtával egyre kevésbé – volt értelmezhető, a „termelőmunkához való viszony” pedig legfeljebb tanulmányi teljesítményükkel volt mérhető. Ezért esetükben fokozottan érvényesült a szülők társadalmi státusának figyelembevétele. Vagyis politikai megbízhatóságuk mércéje osztályszármazásuk, azaz a szüleiknek a munkához való viszonyán, munkavégzésének jellegén keresztül megragadott életútja volt.

Az osztályszármazás megállapítására az oktatásirányítás már 1949–50-ben egy rendkívül aprólékos nyilvántartási rendszert dolgozott ki. Az ekkor bevezetett új felsőoktatási jelentkezési és hallgatói törzslapok több tucat olyan kérdést tartalmaztak, melyek a (leendő) hallgató és szülei második világháború előtti és utáni vagyoni-jövedelmi helyzetéről, munkahelyéről, esetleges külföldi tartózkodásáról, párttagságáról stb. érdeklődtek. Döntően ez alapján sorolták be a hallgatókat a „munkás”, a „paraszt”, az „értelmiségi”, az „egyéb”, illetve az „osztályidegen” kategóriába.¹⁸ A *származási*

¹⁶ MNL OL 276–89/326. Feljegyzés az ellenséges elemeknek az Egyetemekről és Főiskolákról való eltávolításáról. Budapest, 1951. október 18.

¹⁷ Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization* (Berkeley, 1995), 216–217; Sheila FITZPATRICK, „Ascribing class: the construction of social identity in Soviet Russia”, in *Stalinism. New directions*, ed. Sheila FITZPATRICK (London–New York, 2000), 28, 35.

¹⁸ A származási kategorizáció gyakorlatáról és az egyes kategóriák tartalmáról részletesen lásd például

kategória lényegében eldöntötte, hogy mennyire lesz nehéz vagy könnyű egy tanulónak bejutnia egy felsőoktatási intézménybe, s azt is, hogy tanulmányai alatt milyen mértékű anyagi vagy egyéb támogatásban részesül majd. A marxista ideológia szerint ugyanis az osztályhelyzetből fakadó életkörülmények és mentalitás döntően befolyásolta az egyén világnézetét, így a rendszer természetes támogatóinak tekintette a munkások és szegényparasztk gyermekeit, ezzel szemben úgy vélte, hogy a kapitalizmus haszonélvezőinek leszármazottai a szocialista felsőoktatásból kikerülve is nagy valószínűséggel ellenségek maradnak.¹⁹

A hallgatók számára az „osztályidegen” kategóriába való besorolás nemcsak rosszabb esélyeket jelentett, de felsőfokú tanulmányokra való jogosultságuk alapvető megkérdőjelezését is. A Műszaki Egyetem pártbizottságának 1951 nyári listáján szereplő egyik „nagypolgári” származású hallgatóról adott jellemzés világosan mutatja, hogy a „származás” mindennemű politikai aktivitás nélkül, önmagában is a megbízhatatlanság jele volt:

„Apja 100, 150 alkalmazottat tartott. Családja egy részét legutóbb kitelepítették Budapestről. Ő maga igyekezett mindig lojálisan viselkedni. Közösségi munkában tőle telhetően részt vett. Tanulmányi munkáját becsületesen elvégezte. Viselkedésén, magatartásán származása és nevelése természetesen meglátszik. Magatartása azonban soha sem volt destruktív vagy ellenséges. Túl gyáva ahhoz, hogy ártson. Előreláthatólag az iparban sem fog ellenséges ténykedést kifejteni. Családi körülményei miatt, munkájának fokozott ellenőrzése szükséges.”²⁰

A pártszervezetek tehát az „osztályidegen származású” hallgatókat eleve gyanúsnak tekintették, de nem feltétlenül ellenségesnek. Abban az esetben azonban, amint valamilyen kifogás merült fel egy „osztályidegen származású” hallgató magatartásával szemben, a fegyelmi bizottságok annak háttérében automatikusan ellenséges motivációt is feltételeztek.

Mindazonáltal a származási kategorizálás napi gyakorlatából korántsem rajzolódik ki egy világos módszertannal operáló, hatékony eljárás képe. Szinte évente változott az egyes kategóriák tartalma. Az a hallgató – például –, akinek apja egyetlen alkalmazottat foglalkoztató kisiparos volt, 1951-ben „osztályidegennek”, 1952-ben „egyébnek”, 1953-ban pedig ismételten „osztályidegennek” számított.²¹ Kérdéses volt az is, hogy mennyire kell vizsgálni a szűkebben-tágabban vett rokonságot, például a nagyszülők

LADÁNYI Andor, *Felsőoktatási politika, 1949–1958* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986), 48–49; NAGY Mária, „X-esek”, in *Hortobágy örökségei: kényszermunkatáborok és lakóik nyomában*, szerk. SAÁD József (Budapest: Argumentum, 2015), 270–285; POLYÁK Petra, „A hallgatóknak meg kell lenni”. *A felsőoktatási beiskolázás és felvételi rendszere az első öt éves terv idején* (Pécs: PTE Egyetemi Levéltár, 2016), 24–36, 47–52.

¹⁹ FITZPATRICK, *Ascribing class...*, 20, 28.

²⁰ MNL OL M-KS 276–89/326. A Műszaki Egyetem egyes karainak listái. [Budapest], d. n.

²¹ A társadalmi kategóriák 1949 és 1953 közötti változásait szemlélteti: POLYÁK, *A hallgatóknak...*, 108.

vagyoni és foglalkozási helyzetét, esetleges földbirtokait stb. A kategorizálók (a középiskolai tanárok, a felvételi és iskolabizottságok, tanulmányi előadók stb.) nemegyszer voltak tanácstalanok abban a tekintetben, hogy a párt aktuális (és változó) álláspontja szerint éppen kit kell kuláknak tekinteni, és nem mindig értettek egyet abban, hogy nagyobb eltérések esetén vajon a szülők második világháború előtti vagy utáni társadalmi pozícióját kell-e hangsúlyosabban figyelembe venni. A vitás esetek eldöntésére nem volt sorvezető, a besorolást az „osztályharc” aktuális állásának megfelelő központi direktívák, a kategorizálók politikai és/vagy szakmai meggyőződése, de olykor szubjektív indokok is befolyásolták.²²

A kategorizálás önkényességében ugyanakkor szerepet játszott az adatok megbízhatatlansága is. A pontos besorolásnak ugyanis előfeltétele volt a jelentkező „megismerhetősége”, vagyis az, hogy a kategorizálók a szükséges információkhoz valóban hozzájussanak. Az osztályszármazás megállapítása azonban nem objektíve megfigyelhető, látható, fizikai jelekre épült, ráadásul a szükséges adatok nagy részét sem a politikai hatalom képviselői állították elő.²³ Az információk zöme a hallgatók önbevallásán alapult, akiknek viszont alapvető érdeke volt, hogy ne az „osztályidegen” kategóriába sorolják őket.²⁴ A két világháború között, illetve az 1948 után a hallgatókról begyűjtött adatok *forrása* e tekintetben lényegesen különbözött egymástól. 1945 előtt a hiteles születési anyakönyv birtokában az adatoknak egyik nyomtatványról a másikra történő *átvezetéséről* volt szó. Ezzel szemben 1948 után a hallgatóknak olyan adatokról kellett nyilatkozniuk, melyek többségéről nem állt rendelkezésre „papír”, hiszen nem lehetett igazolást hozni a külföldön élő rokonok, a hadifogság vagy a párttagság stb. *hiányáról*. Bár az adatokat az osztályfőnököknek, a helyi tanácsi és pártszerveknek, valamint a felvételi bizottságoknak is ellenőrizniük kellett, ha az esetlegesen kompromittáló adatok a (leendő) hallgató közvetlen környezetében sem voltak ismertek, annál könnyebb volt róluk hallgatni egy távoli város, idegenekből álló felvételi bizottsága előtt.²⁵ Így nem meglepő, hogy többen is úgy döntöttek, hogy az őket a felsőoktatásból kizáró adatokat nem hozzák a kategorizálásukra hivatott szervek tudomására, ezáltal akadályozva meg, hogy „osztályidegenként” nyilvántarthatók legyenek.

Ezen érdekérvényesítési stratégiával, a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete előli elrejtőzéssel szemben az oktatásirányításnak egyetlen eszköze volt: az új adatgyűjtő ívekre és törzslapokra kezdettől fogva felkerült a figyelmeztetés, miszerint hanyag kitöltésük vagy valótlan adatok bejegyzése akár kizárást is vonhat maga

²² Az elbírálás önkényességére vonatkozó egyik legextrémebb példa az az általános iskolás testvérpár, akik közül az iskolaigazgató 1951-ben csak egyiküket javasolta középiskolai továbbtanulásra, másikukat „származása nem megfelelő” indoklással nem. MNL OL M-KS 276–89/311. Az MDP Szabolcs Megyei Pártbizottságának jelentése a beiskolázásról. Nyíregyháza, 1951. május 8.

²³ FITZPATRICK, *Ascribing class...*, 28.

²⁴ Vö. MAJTÉNYI György, *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után* (Budapest: Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, 2005), 71.

²⁵ Vö. FITZPATRICK, *Ascribing class...*, 28–29.

után. Elvben minden olyan esetben, amikor egy hallgató újabb adatgyűjtő ívet vagy önéletrajzot adott le, az abban közölt adatokat a tanulmányi osztály előadójának össze kellett vetnie a korábbi papírokkal. Ellentmondó információk esetén az illetékes helyi tanácsi és pártszervekhez fordultak felvilágosításért. A Pécsi Orvostudományi Egyetem tanulmányi osztálya 1951 őszén például az egyetem mind a 650 hallgatójáról (!) tájékoztatást kért az illetékes tanácsoktól.²⁶ Ha pedig valamilyen módon a felsőoktatási intézmény tudomására jutott, hogy egy hallgató nem pontosan válaszolt a kérdésekre, adatelhallgatás vádjával fegyelmi eljárást indított.²⁷ Amennyiben kiderült, hogy az új információ fényében a hallgató „osztályidegennek” minősíthető, a hallgatót rendszerint kizárták.

A fegyelmi bizottságok érvelése szerint azonban e hallgatókat nem osztályszármazásuk miatt távolították el a felsőoktatási intézményekből. Olyan indoklás, miszerint a hallgatót fegyelmi büntetésben részesítik, mert „kulákszármazású”, egyetlen határozatban sem szerepelt, hiszen az „osztályidegen származás” *önmagában* nem minősült fegyelmi vétségnek. A kizárás alapja az volt, hogy a hallgató *nem közölt* olyan, a politikai hatalom képviselői által fontosnak tartott információkat önmagáról, melynek alapján őt „osztályidegen származásúként” azonosíthatták volna, azaz adatainak elhallgatásával az őszinteség szocialista erkölcsi követelménye ellen vétett, tehát „ellenségesen” viselkedett.

Ugyanakkor – ahogy az 1952-ben az ország összes egyeteméről és főiskolájáról kizárt debreceni bölcsészhallgató, Balatinác Jeromos ügye is mutatja –, csak érvelés kérdése volt, hogy akár sokak által ismert információkra is vádat lehessen építeni. Balatinác esetében a fegyelmi bizottság azt állapította meg, hogy bár a hallgató a felvételi bizottság előtt nyíltan beszélt arról, hogy egykor ferences szerzetes volt, de nem számolt be ebbéli „*tevékenységének valódi jellegéről*”.²⁸ A felvételi bizottság előtt ugyanis megígérte, hogy leszámol „*minden olyan maradvánnyal, ami szerzetesi múltjából fentmaradt [...] és igyekezni fog, hogy osztályához, amelytől elsodródott, újból visszataláljon*”, így „*[e]zzel az ígéretével a felvételi bizottság előtt fejlődésére nézve bizonyos reményeket keltett*”.²⁹ Társai közé azonban nem sikerült beilleszkednie, vagyis Balatinác az egyetemet „*[j]övöbéli magatartására vonatkozó ígéreteivel*”³⁰ tévesztette meg.

²⁶ Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Levéltár (PTE EL) VIII.203.c. 105–1951/52. Fegyelmi határozat orvostanhallgatók és szig. orvosok ügyében a pécsi orvostudományi egyetemen. Pécs, 1951. november 9.

²⁷ Az adatelhallgatás vádjával indított fegyelmi eljárásokról részletesen lásd POLYÁK Petra, „Osztályidegenek» az egyetemen”, *Korall* 64. sz. (2016): 5–25.

²⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03124/1952. A fegyelmi bizottság határozati javaslata Balatinác Jeromos fegyelmi ügyében. Debrecen, 1952. november 13.

²⁹ Uo.

³⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03124/1952. Határozat Balatinác Jeromosnak az ország összes egyeteméről és főiskolájáról való kizárásáról. Budapest, 1952. november 21. Balatinácnak debreceni diákéveire és a fegyelmi eljárásra vonatkozó visszaemlékezését lásd BALATINÁC Jeromos, *Verődve Földön és Égbolton. Történelmi-szociográfiai-néprajzi (jellegű) memoár* (Pécs, 2001), 261–295.

A magyar egyetemisták 1950-es évek eleji helyzete e tekintetben a lengyel hallgatókéval rokonítható. John Connelly kutatásai alapján ismert, hogy a csehszlovák kommunisták a diákság társadalmi összetételének átalakítására és a „munkás- és parasztszármazásúak” arányának növelésére csekély figyelmet fordítottak (utóbbiak aránya a felsőoktatásban sosem haladta meg a 43%-ot). Ez részint abból a feltételezésből fakadt, hogy az iskolareform és a továbbtanulást nehezítő tényezők felszámolása önmagától is megoldja a társadalmi összetételből adódó aránytalanságokat, részint abból a tényből, hogy a generációkkal korábban lejátszódott mobilizációs folyamatok következtében a cseh kommunisták számára gazdaságpolitikai céljaik megvalósításához létszámra elegendő szakértelmiségi állt rendelkezésére. A felvételi folyamat lazább irányítása miatt a felsőfokú tanulmányokra felkészítő gimnáziumokba és a felsőoktatásba való bejutás továbbra is a tanárok kezében maradt, akik viszont kevés figyelmet szenteltek a „származás” kérdésének, így Csehszlovákia esetében a felvételi korlátozásokat kijátszó stratégiákra is kevésbé volt szükség.³¹ A magyaréhoz hasonlóan szigorú felvételi protokollokat alkalmazó Német Demokratikus Köztársaság esetében ugyanakkor a Német Szövetségi Köztársaság felé nyitott határ lehetővé tette, hogy azok a keletnémet felvételizők, akiket az új kritériumok hátrányosan érintettek volna, például a nyugatnémet Freie Universität Berlinre iratkozzanak be.³² A keletnémet hallgatókkal szemben hamis adat közlése miatt indított eljárások a vonatkozó kutatások alapján elszigetelt eseteknek tekinthetők, s elsősorban a magasabb ösztöndíjhoz vagy kollégiumi lakhatáshoz való hozzájutással álltak összefüggésben.³³ Ezzel szemben Lengyelországban a magyarhoz hasonlóan szigorú felvételi kritériumrendszer és kontroll a széles körű társadalmi mobilitás ígéretével és a távozás lehetőségének hiányával párosult, így az ezek kijátszására alkalmas stratégiák is elterjedtebbek voltak.³⁴

A magyar felsőoktatási intézményekben tehát az „ellenség” azonosításának egyik alapvető gyakorlata az „osztályidegen” kategóriába soroltak nyilvántartása volt, ám a korszakban végig állandó volt kritika és bizonytalanság a hallgatók adataival és az erre épülő káderjellemzésekkel kapcsolatban, mert a (leendő) hallgatóknak lehetőségük és okuk is volt rá, hogy e nyilvántartást „szabotálják”.

Az ellenséges magatartás

A beazonosítás másik eszköze az ellenséges magatartás felismerése volt. A korabeli pártjelentések meglehetősen részletesen tudósítanak olyan megnyilvánulásokról,

³¹ JOHN CONNELLY, *Captive University. The Sovietization of East-German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956* (Chapel Hill–London: The University of North Carolina Press, 2000), 249–259, 266–270.

³² CONNELLY, *Captive University...*, 272–281.

³³ WILDNER, Susanne, „Disziplinarverfahren der Universität Jena gegen Studierende in den 1950-er Jahren”, in *Politische Verfolgung an der Friedrich-Schiller-Universität Jena von 1945 bis 1989*, hrsg. KAISER, Tobias und MEISTRUP, Heinz (Berlin, 2012), 254.

³⁴ CONNELLY, *Captive University...*, 231–248.

melyeket a pártszervezetek egyértelműen „ellenségesként” azonosítottak. Így például rendelkeztek információkkal arról, hogy a diákok csoportosan hallgatják az Amerika Hangját és terjesztik is az ott hallottakat; a mellékhelyiségekben gyakran jelentek meg ellenségesnek, fasisztának, titoistának vagy antiszemitának ítélt feliratok; hogy a budapesti jogi kar pártfunkcionáriusai rendszeresen kaptak névtelen, fenyegető leveleket; vagy hogy Debrecenben bibliakört szerveztek stb.³⁵ Szinte minden intézményben rendszeresen megrongálták a propagandauzeneteket közvetítő faliújságokat, letépték a plakátokat, a budapesti jogi karon 1953 tavaszán pedig az ún. vörös sarok komplett dekorációját ellopták.³⁶ A Sztálin-szobrok több helyen sem voltak biztonságban: a pécsi egyetemen savval öntötték le,³⁷ a soproni egyetemen összefirkálták és megcsonkították,³⁸ a budapesti bölcsészkaron ledobták a lépcsőn,³⁹ a természettudományi karon tintával mázolták össze.⁴⁰

Az egyetemi és főiskolai pártszervezetek számára azonban nemcsak az jelentett problémát, hogy rendszerint nem sikerült nyomára akadni a „provokátoroknak”, vagy kideríteni, hogy kik voltak a rongálók.⁴¹ A látványos, könnyen azonosítható cselekedetek túl a pártfunkcionáriusokat elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, vajon hogyan ismerhetnék meg a széles „tömegek”, azaz az átlaghallgatók politikai beállítottságát. E probléma a pártszervezetek munkamódszereinek óhatatlan átalakulásával állt összefüggésben.

1949–50 folyamán számos, „nyíltan ellenséges elemet” távolítottak el a felsőoktatási intézményekből. Ők döntően azok a hallgatók voltak, akik az egyetemi-főiskolai pártszervezetek befolyásának megerősödését megelőzően nem rejtették véka alá kommunistaellenes nézeteiket. A koalíciós időszakban ugyanis a marxista-leninista ideológiával nem összeegyeztethető vélemények képviselőire még volt lehetőség, az így kifejtett aktivitás – például tagság egy vallási egyesületben, valamely nem kommunista pártban vagy ezek ifjúsági egyesületeiben, netán egy, a kommunista párt által támadott személy melletti kiállítás – könnyen azonosíthatóvá tette az MKP/MDP céljaiért nem lelkesedő, 1949–50-ben általában már az utolsó évfolyamaikat végző hallgatókat. Azt követően

³⁵ MNL OL M-KS 276–89/328. Információ az egyetemek és főiskolák soron lévő feladataival kapcsolatban. H. n., d. n.; MNL OL M-KS 276–89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium Felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

³⁶ MNL OL M-KS 276–89/326. Jelentés a Felsőoktatásügyi Minisztérium Felügyelete alá tartozó egyetemeken folyó ellenséges megnyilvánulásokról és az ellenük való harcról. Budapest, 1953. május 4.

³⁷ MNL OL M-KS 276–89/326. Halász Pál feljegyzése. Budapest, 1951. március 13.

³⁸ MNL OL XIX-I-5-d. A Közoktatásügyi Minisztérium Kollégiumának 1951. május 24-i ülése.

³⁹ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés a Bölcsészkar ellenséges provokációról. Budapest, 1951. május 26.

⁴⁰ MNL OL XIX-I-5-d. A Közoktatásügyi Minisztérium Kollégiumának 1952. január 24-i ülése.

⁴¹ A budapesti bölcsészkar Sztálin-szobrának „megrongálását” Heller Ágnes visszaemlékezése szerint egyébként köztudottan egy macska „követte el”. HELLER Ágnes, *Bicikliző majom. Kőbányai János interjúregénye* (Budapest: Múlt és Jövő, 1998).

azonban, hogy a kommunisták felszámolták a pártcélokkal ellentétes társadalmi-vallási egyesületeket, és megszűnt az ellenvélemények nyílt artikulálásának lehetősége, a párt funkcionáriusainak, akik korábban nézeteik harcos, utcai képviselőihez és az ellentétes állásponton lévőkkel szembeni éles vitákhoz voltak szokva, a proletárdiktatúra napi működtetéséhez kellett hozzászokniuk. Munkamódszereik – különösképpen a Rajk-pert követő paranoid légkörben – immár abból a premisszából indultak ki, hogy az „ellenség” nem tűnt el, csak rejtőzködik, s konspiratív eszközöket használ: *„Az ellenség az egyetemeken általában nem nyíltan támad, módszerei kifinomultak, beférkőznek soraink közé és legtöbbször ábradikális jelszavakkal, provokatív módszerekkel dolgoznak. Az egyetemek felépítése és összetétele kedvező talajt nyújt az ellenség tevékenységéhez”* – jellemezte az „ellenség” módszereit az MDP Szervező Bizottságának 1950. márciusi jelentése.⁴²

Az ellenvélemények nyílt artikulálásából fakadó, korábbi információszerezési stratégiák beszűkülését jól mutatják az eltávolítandó hallgatókról 1951 nyarán készített, pártbizottsági névsorok is. Az ezekben szereplő legkonkrétabb információk ugyanis az addigra már leleplezett, döntően „klerikális” szervezkedésekről szóltak. Az ELTE bölcsészkarai pártszervezete például főként egykori Actio Catholica-tagok kizárását javasolta, továbbá olyan hallgatókét, akik korábban részt vettek a Mindszenty melletti tüntetéseken. Az Egri Pedagógiai Főiskola összeállításában egy már korábban leleplezett „klerikális szervezkedéssel” (az egri szervita templomban tartott összejövetelekkel) kapcsolatba hozott hallgatók szerepeltek, míg a Műszaki Egyetem pártbizottsága az egykor meglehetősen aktív szervező tevékenységet folytató, de 1948 végén eltávolított egyetemi lelkésszel, Szabó József jezsuita páterrel kapcsolatba hozott hallgatókat nevezett meg. E „klerikális” hallgatók többsége azonban „másodvonalbeli” szereplő volt, tehát olyanok, akik a szervezkedésekkel kapcsolatban korábban már eltávolítottak baráti köréből kerültek ki. Az „ellenséges” kijelentésekkel kapcsolatban pedig csak ritka esetben szerepeltek konkrétumok, a pártbizottságok alig néhány jellemzésben fejtették ki részletesen, hogy pontosan mit is jelent az, hogy a hallgató „destruál” vagy „nyíltan ellenséges”. A konkrét információk hiánya az Agitációs és Propaganda Osztálynak is feltűnt: 1951 novemberében, amikor a pártközpont küldöttei helyszíni látogatással ellenőrizték a soproni Műszaki Egyetem névsorát, meglepődve tapasztalták, hogy a tanulmányi osztály és a helyi pártszervezet semmilyen konkrétumot nem tud mondani az ellenségesnek minősített hallgatók tevékenységéről. Listázásukat azzal indokolták, hogy *„a proletár ösztön az, amelyik alapján úgy érzik, hogy az általuk felvetett elemek ellenségek”*.⁴³

⁴² MNL OL M-KS 276–55/113. Az MDP Szervező Bizottság Titkárságának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1950. március 9. Vö. GYARMATI György, *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1949–1956* (Budapest: ÁBTL–Rubicon, 2011), 154–155.

⁴³ MNL OL M-KS 276–89/326. Feljegyzés a folyó hó 21-én tartott vizsgálatról a soproni Műszaki Egyetemen. Budapest, 1951. november 22.

Mivel megszűnt az ellenvélemények nyílt artikulálásának lehetősége, a pártszervezeteknek új módszerekre volt szükségük, hogy a hallgatók véleményét, nézeteit megismerhessék. Az ÁVH ebben játszott szerepéről mozaikszerű ismereteink vannak csupán, az állambiztonság, valamint az egyetemek és főiskolák kapcsolataira vonatkozóan ugyanis mind ez idáig csak néhány (eset)tanulmány készült. Kerepeszki Róbert kutatásai alapján azonban ismert, hogy a Rákosi-korszakban a felsőoktatási intézmények hallgatói és oktatói között nem kevés ügynök és informátor tevékenykedett,⁴⁴ s több hallgatói fegyelmi eljárás kapcsán is található utalások arra, hogy a kompromittáló információ az ÁVH-tól származott.⁴⁵ A pártközpont, illetve az egyes pártalapszervezetek jelentései is beszámolnak olykor konspiratív technikákról, így például ismert, hogy az egyetemisták-főiskolások számára szervezett lelkigyakorlatok résztvevőit, illetve általában a templomba járó hallgatókat gyakran a helyszínen figyelték meg „megbízottjaikon”, azaz az istentiszteletekre küldött párt- és DISZ-funkcionárius hallgatótársakon keresztül.⁴⁶

Az információszerzés legfontosabb, intézményen belüli technikája a folyamatos véleménynyilvánítás kikényszerítése volt, ti. hogy a hallgatókat az indoktrináció valamennyi színterén – így a marxizmus- és oroszórákon, a honvédelmi oktatáson, a DISZ politikai körein vagy éppen nyilvános fegyelmi tárgyalásokon – igyekeztek folyamatos állásfoglalásra és véleménynyilvánításra készíteni. A marxizmus-leninizmus oktatásában előadások és szemináriumok váltogatták egymást. Utóbbi célja elvben az volt, hogy a hallgatók az előadásokon elhangzott témák egy-egy részletét a szemináriumvezető irányításával, megadott szakirodalom alapján hozzászólásokon keresztül, vitával dolgozzák fel.⁴⁷ Hasonló szerepet töltöttek be a DISZ által 1952-től szervezett, kétheti politikai órák is, melyeken aktuális bel- és külpolitikai kérdéseket, például egy-egy párthatározat anyagát tárgyaltatták ki.⁴⁸ Az egyes témakörök feldolgozását előíró útmutatók azonban világosan mutatják, hogy a pártközpont vita alatt nem a vélemények szabad ütköztetését értette, hanem olyan érvelési gyakorlatot, amely során a győztes fél eleve adott volt,

⁴⁴ KEREPESZKI Róbert, „Az egyetem nem a tudomány, hanem a reakció és jobboldali gondolat fellegetvára. «Jobboldalinak minősített egyetemi szervezkedések 1945–1956 között», in *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*, szerk. UNGVÁRY Krisztián (Budapest: 1956-os Intézet Alapítvány – Jaffa Kiadó, 2013), 293–318.

⁴⁵ Egy ilyen csoportos fegyelmi eljárás részletes leírását lásd POLYÁK Petra, „A »szegedi 9-ek«, avagy fegyelmi eljárás megrendelésre”, in *Sed intelligere: Tanulmányok a hatvanöt éves Gyarmati György tiszteletére*, szerk. SLACHTA Krisztina, BÁNKUTI Gábor és VONYÓ József (Pécs: Kronosz Kiadó, 2016), 341–354.

⁴⁶ Lásd például MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Jogi Kari Szervezetének jelentése az 1951. február 26-i lelkigyakorlatokról szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. február 28.

⁴⁷ KASSAI Géza, „A marxizmus-leninizmus oktatása egyetemeinken és főiskoláinkon”, *Felsőoktatási Szemle* 5–6. sz. (1952): 226–243.

⁴⁸ MNL OL M-KS 276–89/333. Jelentés a DISZ egyetemi munkájáról. Budapest, 1952. február 13.; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont; vö. NÉMEDI Lajos, „Az ifjúság politikai-erkölcsi nevelésének tapasztalatai és a politikai órák”, *Felsőoktatási Szemle* 2. sz. (1953): 72–74.

s a vitavezető egyik legfontosabb feladata az volt, hogy megbizonyosodjon róla, hogy nem maradtak-e a hallgatókban a tárgyalat kérdéssel kapcsolatban „téves” nézetek.⁴⁹

E fórumokon a hallgatói aktivitás bátorítása egyrészt a kommunizmus és a párt melletti szóbeli hitvallások kikényszerítésére irányult, másrészt a „helytelen” nézeteket vallók azonosítását szolgálta, így a pártfunkcionáriusok egyenesen számítottak az uralkodó politikai diskurzustól eltérő vélemények felbukkanására. Az „ellenség” leplezésének szándéka mellett amiatt is, mert a „helytelen” véleményeket maximálisan kontrollálhatónak és cáfolhatónak vélték: „*Vigyázni kell arra, hogy a problémákat nem nyomhatjuk el [...] – fogalmazott a budapesti bölcsészkar tanulmányi osztályának vezetője egy nyilvános fegyelmi tárgyaláson –, [h]elyes, ha felvetik a hallgatók a kényes kérdéseket is, mert nincs olyan kérdés, melyet meg ne tudnánk válaszolni.*”⁵⁰

Az indoktrináció intézményesített fórumain túl persze igyekeztek minél több információt gyűjteni a hallgatók egymás közötti, informális kommunikációjáról is. Ennek egyik eszköze a tanulmányi, valamint a DISZ-csoportok kialakítása volt, melyek az egyetem / főiskola esetlegesen szerveződő hallgatóságát kis létszámú, szervezett és ekként ellenőrizhető közösségekre bontották. Mindkét szervezeti forma nagyjából 15–30, azonos évfolyamon és szakon tanuló hallgatót tömörített magába: minden hallgató tagja volt valamelyik tanulmányi csoportnak, míg a DISZ-csoportokat értelemszerűen az ifjúsági szervezet tagjai alkották. A két csoport között azonban nagy volt az átfedés, mivel a felsőoktatási intézményekben igen magas volt a hallgatók között a DISZ-tagok aránya (egy 1952-es jelentés szerint a hallgatóság 95%-a, egy alaposabbnak tűnő, 1953. februári adat szerint 84,9%-a DISZ-tag volt).⁵¹ Ez döntően abból fakadt, hogy a középiskolákban a tagság szinte automatikus volt (az 1953. februári adatok szerint a középiskolások 99,8%-a tag volt⁵²), így az 1950 után felvettek már eleve tagként kerültek a felsőoktatási intézményekbe.

A tanulmányi csoportok feladata elsősorban a tanulmányi fegyelem biztosítása, míg a DISZ-csoportoké a párt politikai célkitűzéseinek alátámasztása volt. A tanulmányi és a DISZ-csoportok tagjai tulajdonképpen a tanulmányi osztályok, a tanszé-

⁴⁹ Az SZKP XIX. kongresszusát feldolgozó politikai körök vitatémái például a következők voltak: „*Miért jelent az SzKP XIX. kongresszusa felbecsülhetetlen értékű útmutatást az egész haladó emberiség számára*”, „*Sztálin elvtárs új művének nemzetközi jelentősége*”, „*A XIX. pártkongresszus hogyan összegezte a legutóbbi időszak tapasztalatait*”, illetve „*Hogyan tanulmányozzuk az SzKP XIX. kongresszusa történelmi jelentőségű dokumentumait*”. A vita célja nem pró és kontra álláspontok ütköztetése volt, hanem az, hogy a hallgatók „*tények felsorolásával bizonyítsák az SzKP XIX. kongresszusának világtörténelmi jelentőségét*”. MNL OL M-KS 276–89/333. Tájékoztató az egyetemi DISz bizottság feladatairól a Szovjetunió Kommunista Pártja XIX. Kongresszusa anyagának feldolgozásával kapcsolatban. Budapest, 1952. november 25.

⁵⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. Jegyzőkönyv B. János [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1953. április 17.

⁵¹ MNL OL M-KS 276–86/107. Az MDP Központi Vezetősége (KV) Agitációs és Propaganda Bizottságának 1952. október 10-i ülése, 1. pont; MNL OL M-KS 276–55/238. Az MDP KV Szervező Bizottság 1953. május 25-i ülése, 3. pont.

⁵² MNL OL M-KS 276–55/238. Az MDP KV Szervező Bizottság 1953. május 25-i ülése, 3. pont.

kek, a pártszervezetek munkáját kiegészítve egymás „társadalmi ellenőrzését” látták el: „A csoport kollektívájának arra kell kényszeríteni az egyes hallgatókat, hogy őszintén tárja fel fogyatékoságait, helytelen nézeteit” – adott támpontokat a DISZ munkájának megjavításához egy 1952–53 fordulóján készült feljegyzés.⁵³ A csoportok tagjai ugyanis – a kommunista kollektívák mintájára – feladataik végrehajtása során nemcsak saját, egyéni munkájukért voltak felelősek, hanem a közösség teljesítményéért is, és fordítva: a közösségnek figyelemmel kellett kísérnie az egyes tagok tanulmányi, politikai előmenetelét, és szükség esetén megfelelő eszközökkel – rábeszéléssel, bírálattal, tanulmányi segítséggel stb. – kellett elérnie, hogy a lemaradó ne akadályozza a közösség céljainak elérését.⁵⁴ „Tanulócsoporthoz tartoztak, amelyek egyszersmind szociológiai, politikai és »ÁVH-s kisebbségek« is voltak [...] – jellemezte visszaemlékezésében Hanák Péter e közösségeket. – Mindenkinek megvolt a vezetője, aki felelős volt a pártszervezet és a DISZ felé. De volt beépített ember is, akiről nem is mindig lehetett tudni, hogy kicsoda.”⁵⁵ Súlyosabb esetben e csoportok akár hallgatótársuk fegyelmi úton történő eltávolítását is kezdeményezhették, ha pedig ez elmaradt, a nyilvános fegyelmi tárgyalásokon rendszerint a csoport tagjait is kritika érte amiatt, hogy nem ismerték fel a közöttük megbúvó „ellenséget”.⁵⁶ E szervezett, közösségi formákon túl az egyes hallgatók véleményének megismerését szolgálta még a népnevelők gyakran bizalmas, baráti beszélgetésnek álcázott egyéni agitációja is.

Az indoktrináció szervezett színterei és informális alkalmi azt célozták, hogy az erkölcsi, ideológiai követelmények mindenkihez, személy szerint eljussanak, s az „ellenség” leleplezésének feladatát egyéni szintre delegálják, ti. hogy az ideológiai ismeretterjesztés révén a hallgatók képesek legyenek felismerni a „soraikba férközött ellenséget”, és maguk kezdeményezzék eltávolításukat, így a helytelen nézetekről szóló információk is visszajussanak a megfelelő szervekhez:

„A Párt agitációs apparátusán keresztül az egyetemi hallgatók hangulatáról egyes téves, vagy ellenséges nézetekről befutó tájékoztatást közölni kell a marxizmus-leninizmus tanszéki csoporttal, hogy szemináriumivezetői az oktatás során is felvegyék ezek ellen a harcot. De fordítva is álljon fenn ez a tájékoztatási kapcsolat.”

– összegezte a Közgazdaságtudományi Egyetem pártszervezeteinek feladatait egy 1952. augusztusi beszámoló.⁵⁷

⁵³ MNL OL M-KS 276-89/333. Az egyetemi DISZ-csoportok munkájáról. [Budapest], d. n.

⁵⁴ ÁGOSTON György, „A tanulmányi csoportokkal való foglalkozás a szegedi Pedagógiai Főiskolán”, *Felsőoktatási Szemle* 3. sz. (1952): 128–132; ÁGOSTON György, „A fegyelemre nevelés néhány kérdése”, *Felsőoktatási Szemle* 12. sz. (1952): 456–460.

⁵⁵ Idézi BECK Tibor és GERMUSKA Pál, *Forradalom a bölcsészkaron* (Budapest: 1956-os Intézet, 1997), 14–15.

⁵⁶ Lásd például MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–03118/1952. Jegyzőkönyv B. Sándor [ELTE TTK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1952. október 22.; MNL OL XIX-I-5-a. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

⁵⁷ MNL OL M-KS 276-89/326. Jelentés az egyetemi hallgatók közötti politikai munkáról. Budapest, 1952. augusztus 25.

A korabeli pártjelentések azonban arra utalnak, hogy a pártfunkcionáriusok is erősen kételkedtek abban, hogy e „tájékoztatói kapcsolatok” révén vajon mennyire pontos ismereteket is képesek szerezni a diákok politikai nézeteiről. Az aggodalom, hogy a funkcionáriusok valójában nem vagy alig ismerik a hallgatók politikai beállítottságát – John Connelly kutatásai alapján –, a keleti blokk egyetemi-főiskolai pártszervezeteinek közös élménye volt. Connelly a keletnémet, a csehszlovák és a lengyel pártszervezeteket vizsgálva megállapította, hogy a nyílt egyetemi ellenállás felszámolását követően a funkcionáriusok (főképp a keletnémetek) szinte megszállottjaivá váltak annak a gondolatnak, hogy képtelenek megismerni a hallgatókat, s így felismerni a közük „befurakodó ellenségét”, mivel a fiatalok – az ideológiai nyomás ellenére, vagy éppen amiatt – már nem nyilvánítják ki véleményüket az e célt szolgáló fórumokon, és egyre jobban kétségbe vonták a szocializmus felépítését támogató, jóindulatú és fegyelmezett hallgatók tömegeiről szóló saját jelentéseiket is.⁵⁸

Kiismerhetetlen hallgatók

E kétely az indoktrináció korabeli gyakorlatainak hatékonyságát feltérképező magyar jelentésekből is kiolvasható. Szinte valamennyi háttérelmzésben megjelenik a kritika, hogy a párt- és DISZ-funkcionáriusok, a tanulmányi káderesek vagy épp a marxizmust oktatók nem ismerik a hallgatókat, emiatt nem rendelkeznek megbízható információkkal az „ellenség” működéséről.⁵⁹ Ennek okait kutatva az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága 1951 nyarán az „ellenséges elemek” leleplezésének egyik legnagyobb problémáját abban látta, hogy az ideológiai ismeretterjesztés egyeseknek nem világnézetet, hanem pusztán praktikus tudást nyújt: „*a hallgatók többsége nem nyilatkozik meg, viszont nem is szabadul meg politikailag helytelen nézeteitől. A hallgatók jó része megtanul marxista módon beszélni.*”⁶⁰

A marxista beszédmód elsajátításában, ti. abban, hogy egyes hallgatók meggyőződés hiányában is képesek voltak világnézeti kérdésekre megfelelni, több tényező is szerepet játszott. Így például, bár a felsőfokú tanulmányok mindennapjaiban a politikai indoktrináció rendkívül sokfajta és változatos módon jelent meg, a közölt ideologikus tartalmak szinte mindenhol azonosak voltak. A diákok évről évre ugyanazt az unalomig ismételt ismeretanyagot kapták a heti marxizmusórákon és szemináriumokon,

⁵⁸ CONNELLY, *Captive University...*, 216–218.

⁵⁹ Lásd például MNL OL M-KS 276–86/76. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Bizottság 1951. május 19-i ülése, 2. pont; MNL OL M-KS 276–53/76. MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont; MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkárság 1951. június 6-i ülése, 2. pont; MNL OL M-KS 276–89/333. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának feljegyzése az egyetemi Disz munkáról. Budapest, 1951. november 3.; MNL OL M-KS 276–89/328. Jelentés a professzori alapszervezetek munkájáról (A műegyetemi, bölcsészkar és orvostudományi alapszervezetek vizsgálata alapján). [Budapest, 1953].

⁶⁰ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1951. június 2.

a havi politikai konferenciákon, vagy a DISZ politikai óráin és továbbképzésein. Ez részben az ideológiai oktatás rendkívüli káderhiányából fakadt. Az órák többségét ugyanis külső előadók tartották, egy csoport olykor minden órán más előadóval találkozott, akik rendszerint nem a teljes tananyagban, hanem annak egy-egy részletében voltak járatosak, így óhatatlanul is gyakoriak voltak ismétlődések.⁶¹ Az előadások tartalmi szempontból vagy olyan száraz elvi-elméleti ismeretanyag közlését jelentették, melynek elsajátításához a hallgatók többsége nem rendelkezett kellő filozófiai-közgazdaságtani előképzettséggel (ami önmagában is magolás irányába hatott), vagy egy történelemórát kaptak a kommunista pártokról vagy a Szovjetunióról.⁶² Ennélfogva a hallgatók számára az egyébként is órarendi keretbe illesztett, kötelező órákon hallott ideológiai ismeretek nem különböztek egy szaktárgy előadásának megtanulandó ismeretanyagától, és a frázisok pusztá bemozgatását és felmondását jelentették: *„A hallgatók a marxizmussal és leninizmussal egyelőre úgy foglalkoznak, mint egy másik tantárggyal és a tanuló körben is inkább a történelmi eseményeknek, adatoknak megtanulására van a fősúly”* – jellemezte 1951 tavaszán a pécsi egyetem ideológiai oktatásának helyzetét a jogi kar egy párttag oktatója.⁶³

Az ideológiai ismeretközlés ráadásul megsokszorozódott a DISZ rendezvényein. A DISZ általában csak a tagok egy kis hányadát volt képes mozgósítani, aki azonban részt vett politikai rendezvényeken vagy a taggyűléseken – a különböző nevelési szintek funkcióinak rendezetlenségéből adódóan – ugyanazzal az ideológiai ismeretanyaggal találkozott, mint az indoktrináció bármely más alkalmain: *„A politikai oktatómunka mechanikussá lesz azáltal, hogy a marxizmus-leninizmus, a Párt és a DISZ-oktatás anyaga nagyban azonos, így vannak hallgatók, akik háromszor tárgyalják meg ugyanazt az anyagot”* – kritizálta az ideológiai oktatást az Agitációs és Propaganda Bizottság 1951 júniusában.⁶⁴

A diákok általános ideológiai-politikai ismereteiről a különféle háttérjelentések meglehetősen pesszimista képet festettek: bírálták a hallgatók tudásának és érdeklődésének hiányát,⁶⁵ napi kül- és belpolitikai kérdésekben való járatlanságát, „lélektelen” magolásukat és órai passzivitásukat, mely élénk eszmecsere helyett elaprózott gépies „kérdézz-felelek”-ké egyszerűsítette le a foglalkozásokat.⁶⁶ Az elégedetlenségre további

⁶¹ MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.

⁶² MNL OL M-KS 276–53/76. MDP PB 1951. május 31-i ülése, 1. pont.

⁶³ MNL OL M-KS 276–89/326. Halász Pál feljegyzése. Budapest, 1951. március 13.

⁶⁴ MNL OL M-KS 276–54/147. Az MDP KV Titkárság 1951. június 6-i ülése, 2. pont.

⁶⁵ A DISZ nem kötelező, kétheti politikai óráin például olyan alacsony volt a részvétel, hogy már egy évvel később, 1953 őszén felmerült megszüntetésének a gondolata. MNL OL M-KS 276–89/332. MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának feljegyzése a tudományegyetemi PB. munkájának ellenőrzéséről. [Budapest, d. n.]

⁶⁶ Lásd például: MNL OL M-KS 276–89/312. MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.; MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a

okot adott, hogy a pártszervezeteknek csatlódnuk kellett abban is, hogy a marxizmus-vizsgákkal félévente friss információkhoz juthatnak a hallgatók politikai fejlődéséről, hiszen az ideológiai kérdésekre a tananyag megtanulásával is meg lehetett felelni. E vesztélyre az MDP Agitációs és Propaganda Osztálya már 1950 nyarán felhívta a felvételi bizottságok figyelmét, mondván, felesleges direkt politikai kérdéseket feltenni a jelentkezőknek, mert a brosúrákat az „egyes polgári elemek” is meg tudják tanulni.⁶⁷ A jó érdemjegy tehát utalt a hallgató ideológiai kérdésekben való tájékozottságára, de nem feltétlenül jelentette, hogy a válaszok meggyőződésből fakadtak. Ennek ellensúlyozására a vizsgáztatóknak a hallgató káderlapját is tanulmányozniuk kellett, nehogy egy „osztályidegen” vagy politikailag passzív diák egy könnyű tétel kihúzásával szerezhessen jó jegyet, vagy fordítva: egy társadalmi-mozgalmi munkában aktív funkcionárius egy nehezebb kérdésem bukjon el.⁶⁸ A káderlapok böngészésére már csak azért is szükség volt, mert illúzióknak bizonyult az is, hogy a marxizmusoktatók figyelemmel tudják kísélni a hallgatók politikai fejlődését. Az ideológiai oktatás nagy fokú káderhiánya miatt ugyanis egy oktatóra rendszerint két-háromszáznál is több (!) hallgató jutott, a külső előadók pedig óráik után azonnal távoztak az intézményből: „*Előadóinknak a hallgatókkal semmilyen kapcsolatuk nincs, a hallgatókat nem ismerik, fejlődésüket nem tudják figyelemmel kísélni*” – jellemezte munkájukat Kassai Géza, a felsőoktatási intézményekben zajló marxizmusoktatást koordináló és felügyelő, központi tanszék vezetője.⁶⁹

A hallgatóknak azonban nemcsak lehetőségük volt a pártszervezetek fülének oly kedves frázisok elsajátítására, de nyilvánvaló okuk is. Ti. ha egy hallgató marxizmus-leninizmusból az utóvizsgán is megbukott, többnyire továbbtanulását kockáztatta, de azt mindenképp, hogy diplomaszerezését követően, a végzetek kötelező elosztásakor hátrányba kerüljön. Amikor például a Szegedi Pedagógiai Főiskola egyik hallgatója 1953-ban háromszor is megbukott a marxizmus-leninizmus-vizsgán, a bizottság úgy vélte, hogy a hallgató olyan „*feltűnő tájékoztatlanyságot mutatott*”, hogy kijelentései nem tévesek vagy helytelenek, hanem egyenesen ellenségesek.⁷⁰

Ráadásul az 1951 februárjában bevezetett új fegyelmi szabályzattal a „népi demokrácia állami és társadalmi rendjével szembenálló” magatartás akár az ország összes felsőoktatási intézményéből való kizárással fenyegető fegyelmi vétségévé vált.⁷¹ A fegyelmi

Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.; MNL OL M-KS 276–53/108. Az MDP PB 1952. október 23-i ülése, 2. pont. – Hasonló tapasztalatokról számolt be a szovjet felsőoktatás ideológiai órái kapcsán DONSZKOJ, V., „A főiskolák pártszervezeteinek eszmei-politikai munkája”, *Felsőoktatási Szemle* 1. sz. (1952): 10.

⁶⁷ MNL OL M-KS 276–89/311. A tavalyi egyetemi felvételi munka hiányosságai. H. n., d. n.

⁶⁸ MNL OL M-KS 276–89/312. MDP Közgazdasági Egyetemi Alapszervezetének jelentése a január havi munkáról, különös tekintettel a félévi kollokviumok eredményére. Budapest, 1951. február 7.

⁶⁹ MNL OL M-KS 276–86/76. Jelentés a Marxizmus-leninizmus egyetemi oktatásáról és a Tanszék munkájáról. Budapest, 1951. május 15.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-2-f. 126. d. 547/8551–5/1954. Határozat Cs. Kálmánné fegyelmi ügyében. Szeged, 1953. március 23.

⁷¹ A vallás- és közoktatásügyi miniszter, a földművelésügyi miniszter és az egészségügyi miniszter 1400–

bizottságok értelmezésében a vallásszabadság hangoztatása⁷² vagy egy vallásos brosúra olvasgatása⁷³ a „klerikális reakció ügynökévé” avathatott bármely hallgatót; egy vörös hajú emberről szóló nóta dúdolása a pártfunkcionáriusok rágalmazásának minősült;⁷⁴ a sztálini személyi kultusz⁷⁵ vagy egy szovjet film bírálata⁷⁶ a Szovjetunióval szembeni „uszítást” jelentett; míg a tudományos élet és a politika összefonódásának kritikája⁷⁷ vagy a nyugati zenék hallgatása⁷⁸ kozmopolita beállítottságra, a kötelező katonai képzéssel szembeni averzió⁷⁹ pacifizmusra, egy gyakran együtt italozó társaság kaptos megjegyzései pedig „népi demokrácia ellenes összeesküvésre”⁸⁰ utaltak. Sőt az „elleneséges” politikai beállítottságról olykor éppen a politikai aktivitás hiánya árulkodott: „*az egyetemen csendesen meghúzódott, semmi munkát nem végzett, de nyíltan ellenséges magatartást sem tanúsított*” – állt például az Agrártudomány Egyetem egy „osztályidegen”, eltávolításra javasolt hallgatónőjének 1951. nyári jellemzésében.⁸¹ E megállapítás egyrészt jelzi, hogy a politikai magatartás negatív megítéléséhez nem volt szükség nyílt vagy egyértelműen kommunistaellenes megnyilvánulásra, ehhez a szocializmus építését a mindennapokban megtestesítő mozgalmi-társadalmi akciókban való közreműködés hiánya is elegendő volt. Mutatja ugyanakkor azt is, hogy a politikai aktivitás hiánya az egyetemi-főiskolai pártszervezetek megítélése szerint gyakran eleve annak jele volt, hogy az illetőnek takargatnivalója van: „*politikailag teljesen passzív, soha nem lehet belőle politikai állásfoglalást – sem pozitívot, sem negatívot – kicsikarni, még közvetve sem*” – jellemezte egy rendőr őrnagy fiát a Műszaki Egyetem pártbizottsága.⁸²

65–11/1951. (II. 18.) V. K. M. számú rendelete az egyetemek és főiskolák általános tanulmányi, fegyelmi és vizsgaszabályzatának megállapítása tárgyában. *Magyar Közlöny: Miniszteri rendeletek* 29. sz. (1951): 199–206.

⁷² MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 8475–2531/1952. Jegyzőkönyv L. Ilona [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. február 14.

⁷³ MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv R. Dezső [SZTE TTK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. június 24.

⁷⁴ MNL OL XIX-I-2-f. 343. d. 847/855–T1/1955. Feljegyzés T. Ödönné [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1954. december 31.

⁷⁵ MNL OL XIX-I-5-a. 94. d. 847–1128/1952. Jegyzőkönyv J. Sándor [ELTE BTK] fegyelmi tárgyalásáról. [Budapest, 1952.]

⁷⁶ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. B. János [ELTE BTK] fegyelmi ügye. Budapest, 1953. június 2.

⁷⁷ MNL OL XIX-I-5-a. 214. d. 847/855–C1/1953. Jegyzőkönyv Cs. Zoltán [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. december 15.

⁷⁸ MNL OL XIX-I-5-a. 213. d. F847/855–B27/1953. B. János [ELTE BTK] fegyelmi ügye. Budapest, 1953. június 2.

⁷⁹ MNL OL XIX-I-2-f. 125. d. 847/855–Z7/1954. Jegyzőkönyv Sz. Árpád [ELTE ÁJK] és mások fegyelmi tárgyalásáról. Budapest, 1951. május 16.; MNL OL XIX-I-5-a. 847/855–M14/1953. A III. évfolyam gyűlésének jegyzőkönyve M. Miklós [SZTE ÁJK] ügyében. Szeged, 1953. március 17.

⁸⁰ MNL OL XIX-I-5-a. 215. d. 847/855–T7/1953. Jegyzőkönyv T. Imre [ELTE ÁJK] fegyelmi ügyében. Budapest, 1953. február 18.

⁸¹ MNL OL M-KS 276–89/326. Egyetemünkön lévő ellenséges elemek jellemzése. 1951. július 9.

⁸² MNL OL M-KS 276–89/326. A Műszaki Egyetem egyes karainak listái. [Budapest], d. n.

A fentiekből fakadóan nem meglepő, hogy a hallgatók is tisztában voltak vele, hogy az ideológiai órákon és rendezvényeken tett kijelentéseikről feljegyzés készül, mely a pártbizottságig is eljuthat, s hogy olykor figyelmeztették is egymást, hogy bizonyos kérdésekben „tartsák a szájukat” egy-egy társuk előtt, „mert az lehet, hogy spicli”.⁸³ De arról is tudtak, hogy az istentiszteleteken is megfigyelik őket. 1951 februárjában például a következő jelenetről tudósított az MDP budapesti jogi kari alapszervezetének megbízottja:

„[...] amikor az egyik egyetemista bejött [ti. a templomba], szóltak neki, hogy »töletek [ti. az illető felsőoktatási intézményből] is van itt 2 párttag, ne a jobb- oldalra menj, hanem a templom baloldalára, itt valószínűleg nem vesznek észre. A figyelmeztetett egyetemista erre úgy válaszolt, hogy ki kellene dobni azt a 2 párttagot, de a többiek leintették, hogy ezt nem lehet.”⁸⁴

Az 1950-es évek elején az „ellenséges elemek” eltávolításának folyamatos központi sürgetése és az azonosításukhoz szükséges információ hiánya az egyetemi-főiskolai párt-szervezetek részéről a különféle hallgatói megnyilvánulások túlreagálásához vezetett. Azt, hogy az 1950 és 1953 nyara közötti hallgatói fegyelmi eljárások során sokszor eltúlzott, indokolatlan súlyos büntetéseket róttak ki a megvádolt hallgatókra, az 1954 után meginduló felülvizsgálatok során számos esetben megállapította az Oktatásügyi Minisztérium (OM) Fegyelmi Bizottsága is.⁸⁵ Ez az engedékenység a Nagy Imre-féle új szakasz azon célkitűzéseivel állt szoros összefüggésben, melyek a „szocialista törvényesség” helyreállítását szorgalmazták. Ennek jegyében született az az 1953. októberi miniszteri utasítás is, mely kimondta, hogy a továbbiakban kifogástalan magatartás és tanulmányi eredmények esetén az adatelhallgatás önmagában nem elegendő ok egy hallgató kizárására, és elrendelte az ilyen okból korábban eltávolítottak ügyeinek törvényességi felülvizsgálatát.⁸⁶ Az ezt követő években a felülvizsgálatokat lefolytatók

⁸³ MNL OL XIX-I-2-f. d. 635. d. 847/855–42/56. Jegyzőkönyv Sch. Sándor [SZTE TTK] fegyelmi tárgyalásáról. Szeged, 1952. június 24.

⁸⁴ MNL OL M-KS 276–89/326. Az MDP Jogi Kari Szervezetének jelentése az 1951. február 26-i lelki-gyakorlatokról szerzett tapasztalatokról. Budapest, 1951. február 28.

⁸⁵ Balatinácz Jeromos ügyében például maga a debreceni egyetem kezdeményezte 1953 végén a büntetés hatályon kívül helyezését arra hivatkozva, hogy Balatinácz ellen egyetemi tanulmányai alatt nem merült fel konkrét terhelő adat, s „a fegyelmi bizottság a büntetésre vonatkozó javaslatait feltevésekre alapította”. A javaslatot megfogalmazó rektor a büntetést eltúlzott reakciónak minősítette, melyet arra vezetett vissza, hogy „[a] fegyelmi büntetés kiszabására vonatkozó javaslat megtétele előtt pattant ki a Természettudományi Karon egy igen súlyos, ellenséges hallgatói szervezkedés. Ez a szervezkedés nagymértékben befolyásolta a kiküldött fegyelmi bizottságot javaslatának megtételében, mivel az egyetem akkori helyzetében, éppen a TTK-n felderített szervezkedéshez hasonló akciók megelőzésének szem előtt tartásával, az ország összes egyeteméről való kizárásra vonatkozó javaslat látszott a helyes intézkedésnek.” MNL OL XIX-I-2-f. 340. d. 847/855–B19/1955. 1951 óta kizárt hallgatók fegyelmi ügyeinek felülvizsgálata. Debrecen, 1953. november 26.

⁸⁶ PTE EL VIII.202.b. 847-22/1953. Erdély-Grúz Tibor levele. Budapest, 1953. október 5.

a „szocialista törvényességre” hivatkozva egyre kritikusabban viszonyultak a korábbi döntésekhez, elhatárolódva az *új szakaszt* megelőző időszak kemény reakcióitól (melyben persze az is szerepet játszott, hogy az 1953 nyara előtti eljárásokat kezdeményező pártszervek, tanulmányi osztályok, de egyetemi és főiskolai vezetők egy része is lecserélődött).

Az egyes ügyek túlreagálására vonatkozó megjegyzések azonban már ezt megelőzően is megjelentek. Erre utal, hogy az Agitációs és Propaganda Osztály már 1951-ben ezzel hozta összefüggésbe a hallgatók álságos marxista beszédmódjának kialakulását:

„Az ellenséges elemek leleplezésének és felszámolásának legnagyobb akadályá, hogy a hallgatók többsége csak passzívan, részben jelszószerűen teszi magáévá politikánkat és nem támogatja pártszervezeteinket eléggé az ellenséges elemek és ellenséges nézetek elleni harcban. Pártszervezeteink igen sok esetben a kritikai megjegyzéseket, esetleg téves nézeteket, öntudatlanságot azonosítják az ellenséggel és imperialista bérencnek, ellenségnek minősítik, aki elégedetlenségének, vagy öntudatlanságának ad kifejezést.”⁸⁷

A bizottság ekkor az „ellenség elleni harc” terén szükséges fordulat első lépésének az *„ábaloldali magatartás”* felszámolását jelölte meg,⁸⁸ a differenciáltabb megközelítést azonban újra meg újra zárójelbe tették azok a pártközpontból érkező elmarasztaló értékelések, melyek rendre az éberség hiányát kérték számon a DISZ-en és az egyetemi-főiskolai pártszervezeteken, s élesebb fellépést követeltek az „ellenséges elemekkel” szemben.

Legyenek éberek, leplezzék le, lépjenek fel élesen, szigeteljék el, távolítsák el – ahogy a kommunista párt más alapszervezeteinél, az egyetemi-főiskolai pártszervezeteknél is ezek voltak az „ellenség elleni harc” kulcsszavai. A leleplezésnek azonban előfeltétele volt, hogy az „ellenség” azonosításához szükséges információkhoz a pártszervezet hozzájusson. Ezen információk egyik csoportja a hallgatók osztályszármazásának megállapítására szolgált, hogy – a marxista-leninista ideológia alaptételeiből kiindulva – elkülönítse azokat, akiket társadalmi helyzetük alapján a rendszer természetes ellenségeinek tartott. Az információk másik csoportja a hallgatók aktuális politikai beállítottságára, a rendszerről alkotott véleményére vonatkozott. Mindkét információ típus megbízhatóságát befolyásolta azonban, hogy a hallgatók tisztában voltak azzal, hogy mire számíthatnak, ha „ellenségnek” tekintik őket, s adataik vagy véleményük elhallgatásával

⁸⁷ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1951. június 2.

⁸⁸ MNL OL M-KS 276–89/328. Az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának jelentése az egyetemi pártszervezetek munkájáról. Budapest, 1951. június 2.

lehetőségük is volt, hogy a politikai hatalom mindent felügyelni kívánó tekintete elől elrejtőzzenek. A hallgatók kiismerhetetlensége egyaránt aggasztotta a magyar, a kelet-német, a cseh és a lengyel pártfunkcionáriusokat, hiszen a ki nem mondott véleményeket korrigálni sem lehetett. Ahogy John Connelly fogalmaz: ironikus módon, minél hatalmasabb lett a párt, annál kevésbé értette a hallgatókat.⁸⁹

⁸⁹ CONNELLY, *Captive University...*, 216.